

KOMBINATOR W KAMASZACH.
FRANCUSKIE OŚRODKI DLA UCHYLAJĄCYCH SIĘ
OD POBORU W LATACH 1803–1812

Marcin Baranowski

doktorant w II Katedrze Historii Nowożytnej
Instytut Historii
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Streszczenie. Właściwie przeprowadzony pobór do wojska był jedną z głównych trosk Francji napoleońskiej, zarówno w epoce Konsulatu, jak i Cesarstwa. Kwestię tą regulowało szereg rozporządzeń, z których najważniejszym pozostawało nowatorskie prawo Jourdana-Delabrela z 19 fructidora roku VI (5 IX 1798 r.). Określiło ono Francuzów w wieku od 20 do 25 lat jako zobowiązanych do odbycia służby wojskowej. Tam, gdzie pojawił się obowiązek służby, musieli być i tacy, którzy starali się go uniknąć. W odróżnieniu od dezertków, uchylający się od poboru (*conscripts réfractaires*) uciekali z jednostki jeszcze przed złożeniem przysięgi wojskowej. Schwytanym groziły inne kary niż przypadku dezertków. Najczęściej trafiali do specjalnych ośrodków, gdzie poddawani byli zmodyfikowanemu szkoleniu wojskowemu. Z biegiem lat dyslokacja ośrodków dla ujętych *réfractaires* ulegała przemianom. Podobnie było z samą koncepcją wykorzystania tych ludzi w działaniach bojowych. Kwestie związane z tą problematyką przedstawiono na podstawie akt z Archives du Service Historique de la Défense w Vincennes.

Słowa kluczowe: wojny napoleońskie, konskrypcja, *réfractaires* (uchylający się od poboru)

Kwestie uchylania się od poboru i dezercji mają żywot równie długi jak historia działań wojennych. Są czynnikami nieodłącznie towarzyszącymi organizacji i działaniu każdej armii. Nie inaczej sprawy wyglądały w początkach epoki napoleońskiej, kiedy wojska rewolucyjnej Francji przechodziły szereg dynamicznych przemian organizacyjnych. Długotrwałe prowadzenie wojny na wielu frontach i niewystarczalność zaciągu ochotniczego zmusiło władze Republiki do podjęcia prac nad zreformowaniem systemu poboru. Ich owocem stało się nowatorskie prawo Jourdana-Delabrela z 19 fructidora roku VI (5 września 1798 r.). Pomimo licznych modyfikacji pozostało ono podstawą przyszłych aktów prawnych, regulujących kwestie poboru we Francji aż do roku 1872.

Pierwszy artykuł prawa Jourdana-Delabrela określał wszystkich Francuzów jako żołnierzy odpowiedzialnych za obronę swojej ojczyzny¹. Trzeci stwierdzał, że armia lądowa skompletowana zostanie dzięki zaciągowi ochotniczemu i konskrypcji (popisowi)². W praktyce dominujące znaczenie posiadał drugi z elementów. W ten sposób prawnie ustalony został system, w którym główną rolę spełniać miało powoływanie do służby czynnej kawalerów pomiędzy 20 a 25 rokiem życia.

Nowe przepisy nie wprowadzały rozróżnienia pomiędzy uchylaniem się od poboru, a dezercją, przewidując dla obydwu przestępstw takie same kary. Artykuł 53. prawa Jourdana-Delabrela mówił:

Poborowi wezwani do służby, którzy nie dołączą do swoich oddziałów w określonym terminie [...] będą ścigani i karani jak dezercerzy³.

Zasad tych nie zmieniło kolejne rozporządzenie, uchwalone 17 ventôse'a roku VIII (8 marca 1800 r.). Pojęcie uchylających się od poboru (*conscrits réfractaires*) po raz pierwszy pojawiło się wprawdzie w ustawie z 6 floréala roku XI (26 kwietnia 1803 r.), ale dopiero 19 vendemiaire'a roku XII (12 października 1803 r.) ustalono ściśle rozróżnienie pomiędzy *réfractaires* a *déserteurs*.

Uchylającym od poboru zostawało się jeszcze przed ostatecznym wcieleniem do wojska, najczęściej poprzez opuszczenie rodzinnego kantonu w momencie ogłoszenia zaciągu (i tym samym nieobecność na losowaniu) lub nieco później, poprzez ucieczkę z konwoju prowadzącego poborowych do pułku. Cały proceder miał więc miejsce jeszcze przed założeniem munduru i złożeniem przysięgi. Początkowo poborowy, który nie dotarł do jednostki w wyznaczonym terminie, uznawany był za spóźniającego się (*retardataire*). Po upływie miesiąca zostawał już „pełnoprawnym” *réfractaire*⁴. Za dezercera natomiast jednoznacznie uznano żołnierza, który samowolnie opuścił swój oddział⁵.

Odpowiednie zakwalifikowanie przewinienia miało doniosłe znaczenie, jeśli weźmiemy pod uwagę wprowadzone w 1803 r. zróżnicowanie kar za obydwie przestępstwa. Od tego momentu w podejściu władz francuskich do

¹ *Tout Français est soldat et se doit à la défense de sa patrie*. Zob. *Loi Jourdan-Delabrel*, [w:] A. Pigeard, *La conscription au temps de Napoléon 1798–1814*, Paris 2003, s. 260.

² *Hors le cas du danger de la patrie, l'armée de terre se forme par enrôlement volontaire et par voie de la conscription militaire*. Zob. *Ibidem*, s. 260.

³ *Les conscrits appelés par la loi qui ne seront pas rendus à leur corps dans le délai prescrit [...] seront poursuivis et punis comme les déserteurs [...]*. Zob. *Ibidem*, s. 267.

⁴ A. Pigeard, *La conscription...*, s. 116, L. Berges, *Résister à la conscription: 1798–1814. Le cas des départements aquitains*, Paris 2002, s. 197, R. Boudard, *La conscription militaire et ses problèmes dans le département de la Creuse (1791–1815)*, *Revue de l'Institut Napoléon*, (1985) n. 145, s. 35, R. Bielecki, *Wielka Armia Napoleona*, wyd. II popr., Warszawa 2004, s. 245.

⁵ Późniejszy dekret cesarski z 26 marca 1814 r. mówił, że zbieg uznawany jest za uchylającego się od poboru, jeżeli ucieczka nastąpiła jeszcze przed dotarciem do miejsca stacjonowania jednostki, do której został przeznaczony. Jeżeli miała miejsce po tym fakcie, ścigany był jako dezercer. Zob. L. Berges, *op. cit.*, s. 197.

metod walki z uchylaniem się od poboru i dezercją dostrzec można głęboki kontrast. W przypadku opuszczenia posterunku przez żołnierza regulamin przewidywał bardzo surowe kary (z rozstrzelaniem włącznie), wymierzone w obecności całego garnizonu, co zniechęcić miało do tego rodzaju „przedsięwzięć”. Postępowanie ze schwytanym *réfractaire* nosiło natomiast znamiona resocjalizacji. Jej celem było przygotowanie krnąbrnego poborowego do odbycia służby wojskowej i wykorzystanie go w napoleońskiej machinie wojennej.

Warto zwrócić uwagę, że postępowanie władz (a zwłaszcza zróżnicowanie represji) w znaczącym stopniu odbiło się na zachowaniu zbiegów, w zależności od tego, czy jedynie uchylali się od poboru, czy też dopuszczali się dezercji. Pierwsi, działający najczęściej w pobliżu miejsca zamieszkania, zwykle liczyć mogli na wsparcie miejscowej ludności, dzięki czemu egzystowali w lepszych warunkach. Dezercerzy natomiast po opuszczeniu jednostki znajdowali się zazwyczaj w terenie nieprzyjaznym, często setki kilometrów od domu, przez co musieli się zmagać z głodem i kaprysmi pogody. Nierzadko prowadziło to do ich dalszej demoralizacji, która znajdowała wyraz w przyłączaniu się do band rzezimieszków, tzw. „brygnatów” i popełnianiu dalszych przestępstw⁶.

Kamień milowy w sprawie postępowania z uchylającymi się od poboru stanowiło rozporządzenie wydane przez Pierwszego Konsula w Saint Cloud 19 vendémiaire’a roku XII (12 października 1803 r.)⁷. Napoleon powołał w nim do istnienia 11 zakładów wojskowych (*dépôts*), do których mieli zostać skierowani wszyscy ujęci *réfractaires*. Na miejsca powstania tego rodzaju ośrodków wybrano: cytadele w Lille⁸ i Givet⁹, garnizon Luksemburga¹⁰, cytadele w Strasburgu¹¹ i Besançon¹², garnizon w Briançon¹³, cytadele w Perpignan¹⁴ i Ba-

⁶ P. Bergounioux, *Brigandage et répression dans les Bouches-du-Tibre 1810–1813*, *Annales de la Révolution française*, (2006), 345, s. 105. Cenne informacje o składzie i zasięgu działania grup brygantów podaje też prof. Jean Tulard. Zob. J. Tulard, *Quelques aspects du brigands sous l'Empire*, *Revue de l'Institut Napoléon*, (1966), 98, s. 31–36.

⁷ Archives du Service Historique de la Défense, Vincennes [dalej SHAD], Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, Arrêté concernant les Dépôts de Conscrits déclarés réfractaires, la composition et la compétence de conseils de guerre spéciaux, la Procédure devant ces conseils, et les Peines contre la Désertion* [dalej Arrêté...].

⁸ Dla uchylających się od poboru schwytych w 1., 16. i 24. okręgu wojskowym.

⁹ Dla uchylających się od poboru schwytych w 2. i 25. okręgu wojskowym.

¹⁰ Dla uchylających się od poboru schwytych w 3. i 4. okręgu wojskowym.

¹¹ Dla uchylających się od poboru schwytych 5. i 26. okręgu wojskowym.

¹² Dla uchylających się od poboru schwytych w 6., 18., i 19. okręgu wojskowym.

¹³ Dla uchylających się od poboru schwytych w 7., 8., 9. i 23. okręgu wojskowym.

¹⁴ Dla uchylających się od poboru schwytych w 10. okręgu wojskowym.

jonnie¹⁵, garnizon Saint-Martin na wyspie Ré¹⁶, zamek w Caën¹⁷ oraz cytadelę w Aleksandrii¹⁸.

Trafiających do zakładów organizowano w kompanie. W skład każdej z nich wchodziło 160 szeregowców. Kadre stanowiło 8 sierżantów, furier, starszy sierżant, 2 podporuczników, porucznik i kapitan. Pochodzili oni z jednostek stacjonujących w sąsiedztwie zakładu i byli specjalnie wybierani przez dowódcę okręgu wojskowego. Aby złagodzić trudy szkolenia i sprawowania pieczy nad „niespokojnymi duchami”, wszyscy oficerowie i podoficerowie otrzymywali specjalny dodatek w wysokości 1/3 żołdu.

Kompanie *réfractaires* dzielono na szesnaście drużyn. Na czele każdej z nich stał kapral. Wyznaczano go z szeregów drużyny na wniosek kapitana, zatwierdzony następnie przez komendanta placu. Kolejne oddziały w zakładach dla uchylających się od poboru formowano dopiero po pełnym obsadzeniu składu poprzednich. Starszeństwo przysługiwało kapitanowi dowodzącemu pierwszą z kompanii¹⁹.

Poborowi mieszkali w koszarach, które wyposażano jedynie częściowo. Znakomity emigracyjny historyk wojskowości, Marian Kujawski, przedstawiał ich sytuację w dosyć ciemnych barwach:

Codziennie życie w garnizonie schodziło do poziomu nędznej egzystencji. Szeregowcy sypiali w koszarach na ogólnych salach po trzech lub czterech na łóżko czy pryczę, jedynie starsi podoficerowie mieścili się oddzielnie po jednym czy dwu na izbę. Rozkład dnia przewidywał 7 godzin snu, 2 godziny odpoczynku, 1 godzinę na jedzenie, 4 godziny ćwiczeń oraz 10 godzin nominalnie wolnego czasu, który używano głównie na czyszczenie i naprawę broni, oporządzenia i umundurowania²⁰.

W przypadku żołnierzy przebywających w ośrodkach dla uchylających się od poboru plan dnia przedstawiał się jeszcze mniej atrakcyjnie. Koszary opuszczali jedynie na czas ćwiczeń, prowadzenia prac w arsenałach bądź naprawy fortyfikacji. Jeżeli ktokolwiek otrzymywał przepustkę indywidualnie, zawsze towarzyszył mu podoficer. Za wykonywane prace *réfractaires* nie otrzymywali zapłaty. Przysługiwał im jednak żołd szeregowców piechoty, w wysokości 30 centymów dziennie²¹. Z tej sumy 25 centymów potrącano na opłatę wyży-

¹⁵ Dla uchylających się od poboru schwytych w 11. i 20. okręgu wojskowym.

¹⁶ Dla uchylających się od poboru schwytych w 12., 13., 21. i 22. okręgu wojskowym.

¹⁷ Dla uchylających się od poboru schwytych w 14. i 15. okręgu wojskowym.

¹⁸ Dla uchylających się od poboru schwytych w 27. okręgu wojskowym

¹⁹ *Arrêté...*, k. 2–3.

²⁰ M. Kujawski, *Wojska Francji w wojnach Rewolucji i Cesarstwa*, oprac. A. Kosim, Warszawa–Londyn 2007, s. 7.

²¹ Dzienny żołd grenadiera w jednostce liniowej wynosił 35 centymów, a sierżanta 65 centymów. Zob. M. Kujawski, *op. cit.*, s. 14.

wienia²². Pozostałe 5 gromadzono i oddawano do dyspozycji szefa okręgu wojskowego.

Dowództwo francuskie dużą uwagę przykładło do odizolowania „czarnych owiec” od jednostek pełnowartościowych. Aby zapobiec ewentualnej demoralizacji i do minimum ograniczyć szansę na ucieczkę z zakładu, regulamin zabraniał odbywania wspólnych ćwiczeń przez kompanie *réfractaires* i oddziałów liniowych. Poza tym warty garnizonów, w których zlokalizowano ośrodki dla uchylających się od poboru wzmacniano żandarmami. Ta tendencja do odróżnienia oddziałów o wątpliwej konducie znalazła odbicie również w przepisach dotyczących stroju i wyposażenia. Mundury niedawnych uciekinierów krojem i barwą odpowiadały wprawdzie uniformom piechoty, ale pozbawione były kolorowych zdobień występujących na kołnierzach, wyłogach i mankietach. Nakrycie głowy ograniczono do garnizonowej furażerki (*bonnet de police*), a karabiny ze względów bezpieczeństwa pozbawiono bagnetu²³.

Za przewinienia żołnierzom groziły podobne kary jak w jednostkach liniowych, ale o nieco dłuższym trwaniu. Przy drobnych uchybieniach kary wyznaczali oficerowie lub sierżanci. Jeżeli sprawa była poważna, zwoływano sąd, w skład którego wchodził komendant placu, kapitan oraz porucznik z macierzystej kompanii oskarżonego²⁴.

Każdy zakład raz na cztery miesiące był wizytowany przez wyższego oficera, wyznaczonego przez dowódcę okręgu. Do jego zadań należało skontrolowanie warunków bytowych żołnierzy, a także zebranie informacji dotyczących poziomu morale i postępów czynionych w szkoleniu. Podczas przeglądów dowódca poszczególnych kompanii mieli okazję przekazać inspektorom nazwiska żołnierzy, którzy w codziennej służbie zwracali na siebie uwagę najlepszą postawą. Raporty z inspekcji trafiały następnie do dowódcy okręgu wojskowego. Dowódca osobiście wizytował zakład dwa razy do roku. Na podstawie informacji otrzymanych wcześniej od inspektorów i kapitanów, mógł postawić wniosek o zwolnienie wyróżniającego się żołnierza z zakładu i przeniesienie go do służby czynnej. Teoretycznie więc każdy z szeregowców, trafiających do ośrodka dla uchylających się od poboru, miał szansę na jego opuszczenie, jeśli dowiódł tego swoim postępowaniem. W tym właśnie przejawiała się resocjalizacyjna funkcja zakładów.

Dokonujący przeglądu dowódca okręgu wojskowego mógł także za sumienną służbę przekazać szeregowcom i kapralom gratyfikacje finansowe.

²² W 1803 r. w Paryżu cena czterofuntowego bochenka chleba (ok. 1,7 kg) wahała się od 60 do 70 centymów. W innych miastach ceny były niższe. Zob. A. Fierro, *La vie des Parisiens sous Napoléon*, Paris 2003, s. 197.

²³ *Arrêté...*, k. 2–3.

²⁴ Rozporządzenie przewidywało także postawienie żołnierza przed sądem wojennym (*le conseil de guerre*), jeżeli dopuścił się przestępstwa lub przed specjalnym sądem wojennym (*le conseil de guerre special*) w przypadku dezercji. Zob. *Arrêté...*, k. 3.

Pieniądze na ten cel wyznaczał z zaoszczędzonych sum pochodzących z żołdu żołnierzy (z 5 centymów pozostających codziennie po każdym z szeregowców)²⁵. W gestii dowodzącego okręgiem pozostawała także ewentualna wymiana całości lub części kadry szkolącej rekrutów. Najczęściej miało to miejsce, kiedy ich jednostka macierzysta opuszczała sąsiedztwo zakładu²⁶.

Działanie ośrodków dla uchylających się od poboru zostało zawieszono 13 prairiala roku XII (2 czerwca 1804 r.), dekretem wprowadzającym amnestię. Po niespełna 11 miesiącach, już w okresie cesarstwa, 5 floréala roku XIII (25 kwietnia 1805 r.) działalność zakładów została wznowiona²⁷.

Kolejne przeobrażenia w koncepcji wykorzystania ośrodków dla uchylających się od poboru związane były z rozpoczęciem wojny w Hiszpanii. Niemały wpływ na wprowadzane zmiany miało także objęcie funkcji dyrektora przeglądów i konskrypcji przez Jana Lacuée, hrabiego Cessac, znakomitego organizatora, który w przyszłości otrzymał tekę ministra administracji wojennej²⁸.

Dekret cesarski z 8 czerwca 1808 r. zredukował liczbę zakładów z 11 do 8. Istotnych korekt dokonano także w ich rozmieszczeniu. Z istniejących zachowano jedynie ośrodek w Saint-Martin na wyspie Ré. Położenie nadmorskie miało być od tej pory elementem wspólnym dla wszystkich ośmiu zakładów. Oprócz Saint-Martin (oznaczonego numerem IV) uchylający się od poboru zostali skierowani do Flessingue (Vlissingen) na wyspie Walcheren (I) oraz słynnych portów, znajdujących się na terytorium francuskim: Cherburga (II), Nantes (III)²⁹, Bordeaux (V)³⁰, Tulonu (VI)³¹ i Genui (VII)³² (Zob. mapa 1).

²⁵ W praktyce więc to żołnierze sami fundowali nagrody swoim kolegom z szeregowców.

²⁶ *Ibidem*, k. 4.

²⁷ A. Pigéard, *op. cit.*, s. 122.

²⁸ Jan Gerard Lacuée urodził się 4 XI 1752 r. Przed Rewolucją służył w armii jako oficer piechoty. W 1791 r. wybrany przez departament Lot-et-Garonne do Legislatywy. W 1795 r. jako generał brygady służył w Armii Pirenejów Wschodnich, by po kilku miesiącach zasiąść w Radzie Starszych. W 1801 r. wszedł do Rady Stanu i został członkiem Instytutu Francuskiego. Od VII 1804 dyrektor paryskiej Politechniki. 31 VII 1806 r. objął funkcję dyrektora przeglądów i konskrypcji (*le Directeur des revues et de la conscription*). Dzięki okazanym zdolnościom 26 IV 1808 r. otrzymał tytuł hrabiego Cessac, a 3 I 1810 r. zastąpił Dejeana na stanowisku ministra administracji wojennej. Opowiadał się przeciwko wojnie z Rosją. Mimo to zachował funkcję aż do 13 XI 1813 r. W czasie Stu Dni pozostał na uboczu. 19 XI 1831 r. Ludwik Filip uczynił go parem Francji. Zob. J. Tulard, *Lacuée (Jean-Gérard, comte de Cessac)*, [w:] *Dictionnaire Napoléon*, red. Idem, t. II, Paris 1999, s. 127.

²⁹ Zakład dla *réfractaires* umieszczono na zamku.

³⁰ Do Bordeaux nie dostarczał swoich *réfractaires* nowoutworzony departament Tarn-et-Garonne, skomponowany z terenów należących wcześniej do departamentów: Aveyron, Haute-Garonne, Gers, Lot i Lot-et-Garonne. Uchylający się od poboru z departamentu Tarn-et-Garonne trafiali do Blaye, gdzie później przeniesiono też zakłady z Bordeaux i Bajonny.

³¹ Zakład znajdował się w Forcie Lamalgue.

³² SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, Décrets Impériaux relatifs à l'Établissement de nouveaux Dépôts de Conscrits réfractaires, 1er Décret, au Palais de Baionne, le 8 juin 1808*. [Dalej *1er Décret...*], k. 3.

Zlokalizowanie wszystkich zakładów nad brzegiem morza nie było przypadkowe. Uchylających się od poboru planowano wykorzystać do osłony wybrzeża przed ewentualnym desantem sił brytyjskich. Pozwalało to na skupienie oddziałów pierwszej linii na innych, znacznie gorętszych odcinkach. Niebagatelne znaczenie miała też możliwość użycia floty do transportu *réfractaires*, co znacznie utrudniało im ewentualną ucieczkę. Działania brytyjskiej marynarki wojennej w dużym stopniu ograniczały wprawdzie aktywność Francuzów na morzu, jednak wydaje się, że komunikacja pomiędzy południową Francją, Korsyką, Elbą i wybrzeżem Półwyspu Apenińskiego funkcjonowała sprawnie.

Pomimo zachodzących przeobrażeń, po ogłoszeniu Cesarstwa wewnętrzne funkcjonowanie ośrodków szkoleniowych niemal się nie zmieniło, jako że w mocy wciąż pozostawał regulamin z czasów Konsulatu. W 1808 r. weszły natomiast w życie nowe przepisy, regulujące kwestie dotyczące łapania *réfractaires* i kierowania ich do zakładów. Każdy aresztowany przez żandarmerię jako opóźniony lub uchylający się od poboru miał zostać odprowadzony do stolicy departamentu. Jeżeli zatrzymania dokonywała straż leśna lub polna, przekazywała podejrzanego najbliższemu posterunkowi żandarmerii, a dalej postępowano jak wyżej. Dla każdego ze schwytanych żandarmi sporządzali protokół (*feuille d'arrestation d'un conscrit*), który zawierał dokładny rysopis, dane dotyczące pochodzenia, powód aresztowania oraz wyciąg z dokumentów znalezionych przy zatrzymanym. Wspomnieć należy, że rozpoznawanie ewentualnych uchylających się od poboru było dosyć łatwe dzięki wprowadzonym przez prawo Jourdana-Delabrela paszportom, które musieli nosić przy sobie wszyscy podróżujący po Francji młodzieńcy w wieku poborowym³³. To samo prawo nakazywało zgłoszenie zmiany miejsca zamieszkania w ciągu pół roku, co znacznie ułatwiało sporządzanie list objętych poborem w danym kantonie³⁴.

Od momentu aresztowania, aż do osiągnięcia stolicy departamentu, poborowi mieli być traktowani tak samo jak żołnierze konwojowani przez żandarmerię, co oznaczało między innymi obowiązek zamykania ich w aresztach podczas postojów nocnych. Regulamin zaznaczał wyraźnie, że eskortowani powinni dotrzeć do celu cali i zdrowi. Po przybyciu do siedziby władz departamentu, dowódca żandarmów przekazywał protokoły aresztowań oficerowi

³³ Oprócz danych osobowych paszport zawierał informacje o przynależności do danej klasy poborowej, ewentualnym przydziale bądź zwolnieniu od służby wojskowej.

³⁴ Art. 52. prawa Jourdana-Delabrela brzmiał następująco: *Les conscrits voyageant dans l'intérieur de la France se muniront de passeports qui indiqueront la classe des conscrits dans laquelle ils sont compris, et le corps auquel ils sont attachés. Ceux qui fixeront leur domicile dans un département autre que celui où ils auront été conscrits seront tenus de faire connaître, tous les six mois, le lieu de leur nouvelle résidence à l'administration municipale du canton ou de la commune où ils ont été compris.* Zob. *Loi Jourdan-Delabrel*, [w:] A. Pigéard, *op. cit.*, s. 266–267. Informacje o używaniu paszportów podaje też Boudard i Bielecki. Zob. R. Boudrad, *op. cit.*, s. 36, R. Bielecki, *op. cit.*, s. 245.

odpowiedzialnemu za kwestie poboru w danym departamencie (*capitaine de recrutement*). Następnie, na podstawie opinii żandarmerii, kapitan rekrutacyjny wyznaczał miejsca, gdzie mieli być umieszczeni zatrzymani. To on odpowiadał za dyscyplinę w miejscach zakwaterowania oraz sprawy administracyjne. Warty przy kwaterach zajmowanych przez schwytanych *réfractaires* zaciągały jednostki liniowe, w razie ich braku kompanie rezerwy, a w ostateczności weterani wsparci gwardzistami narodowymi.

Począwszy od przybycia do stolicy departamentu uchylający się od poboru otrzymywali żołąd szeregowców (wspomniane wcześniej 30 centymów), z którego większość potracono na opłatę wyżywienia. Pod tym względem nic się od czasów Konsulatu nie zmieniło. Podczas pobytu w stolicy departamentu nad zatrzymanymi czuwał podoficer. Jeśli liczba oddanych pod jego opiekę aresztantów nie przekraczała dziesięciu, odpłatnie korzystali z gościnności kompanii rezerwy, która miała zapewnić im odpowiednie porcje zupy, mięsa i warzyw. Jeżeli występowali w bardziej okazałej liczbie, sami (pod kierownictwem podoficera) musieli zadbać o zorganizowanie sobie posiłku.

24 godziny po przejęciu aresztantów z rąk żandarmów kapitan rekrutacyjny przedstawiał prefektowi raport, zawierający dokładne rysopisy zatrzymanych, podstawowe dane osobowe oraz przynależność do klas poborowych i pochodzenie (departament, kanton i gminę). Następny etap stanowiło sprawdzenie, czy zatrzymani rzeczywiście należą do uchylających się od poboru. Prefekt niejednokrotnie kontaktował się z władzami innych departamentów w celu zweryfikowania informacji o ewentualnej winie aresztowanych. Jeżeli okazało się, że schwytany rzeczywiście należał do uchylających się od poboru, lub odpowiedź z departamentu, z którego pochodził, nie nadeszła w ciągu miesiąca, wtedy dołączał do konwoju prowadzącego *réfractaires* do odpowiedniego ośrodka szkoleniowego³⁵. W przeddzień wymarszu prefekt rozdzielał pomiędzy najlepiej sprawującymi się pieniądze pochodzące z sum pozostających z żołądu całego oddziału³⁶.

W każdym departamencie, uchylający się od poboru, w ciągu miesiąca łączeni byli w jeden oddział, który pod eskortą żandarmerii odbywał marsz do ośrodka. W razie potrzeby żandarmów wspierali żołnierze liniowi. Właściwe przeprowadzenie tej trudnej operacji wymagało nie lada wysiłku organizacyjnego. Chodziło przecież o zebranie *réfractaires* z departamentów rozrzuconych na znacznej przestrzeni, oddalonych nieraz setki kilometrów od przy-

³⁵ SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, Instruction sur l'Arrestation des Conscrits réfractaires, et sur leur Conduite dans les Dépôts établis par les Décrets impériaux des 6 juin et 28 octobre 1808* [Dalej *Instruction...*], k. 8–9.

³⁶ Podobnie jak w czasach Konsulatu, 25 z 30 centymów dziówki żołnierza przeznaczano na opłatę wyżywienia, a pozostające 5 gromadzono. To właśnie z tych pieniędzy prefekt, na wniosek kapitana, przydzielał nagrody.

dzielonego im zakładu i doprowadzenie ich w komplecie do celu. Problem ten rozwiązano dzięki opracowaniu złożonego systemu itinerariów, w których wytyczono drogi łączące stolice poszczególnych departamentów pomiędzy sobą i odpowiadającym im ośrodkiem.

Kierowani do zakładów mieli ściśle ograniczoną liczbę bagaży, jakie mogli zabrać ze sobą. Najczęściej wszystko sami musieli dźwigać na grzbiecie, gdyż nieliczne wozy wchodzące w skład konwojów przeznaczone były do transportu rannych i chorych. Kolumną dowodził oficer wyznaczony przez kapitana rekrutacyjnego z departamentu położonego najdalej od celu. Pomagał mu podoficer (najczęściej sierżant), który odpowiadał za prowadzenie skomplikowanej pracy kancelaryjnej. Z tego powodu do konwojów kierowani byli podoficerowie „wybrani przez kapitana wśród najbardziej inteligentnych, nie-przekupni i potrafiący poprawnie pisać”. Sierżant jako jedyny odbywał całą podróż razem z aresztowanymi. Zarówno oficerowie, jak eskorta zmieniali się po kilku dziennych przemarszach³⁷.

Oficer dowodzący maszerującym konwojem zobowiązany był do podjęcia wszelkich starań, które zapobiec miały ewentualnym ucieczkom. Służyły temu ogłaszane kilka razy w ciągu dnia apele. Jeżeli odkryto, że ktoś z aresztowanych zbiegł, zarządzano serię przesłuchań i w ciągu doby informowano prokuraturę, prefekta, mera i najbliższe oddziały żandarmerii. Do odpowiedzialności pociągani byli także żołnierze eskorty. W przypadku udowodnienia wyraźnych zaniedbań groziło im od 6 miesięcy do roku więzienia, w zależności od tego, jakich przestępstw dopuścił się zbieg³⁸. Jeżeli okazało się, że konwojenci współpracowali w zorganizowaniu ucieczki, mogli zostać skazani na 2 do 4 lat w kajdanach³⁹. Nieco łagodniejsze kary przewidziano dla cudzoziemców, którzy pilnowali uchylających się od poboru. Groziły im 2 miesiące więzienia, jeżeli uciekinier nie dopuścił się ciężkich przewinień. W innym wypadku mogli zostać skazani na 4 miesiące do 2 lat.

Trasy, jakie pokonać musieli uchylający się od poboru, by znaleźć się w przewidzianych dla nich ośrodkach, przedstawiają tabele umieszczone na końcu tekstu (tab. 1–7). Zawierają one pełen, powtarzany co miesiąc, harmonogram marszrut, który pozwala na dokładne odtworzenie drogi do *dépôt* i pokazuje złożoność systemu. Jak odczytywać tabele? Do wyjaśnienia najlepiej posłużyć się prostym przykładem, jaki stanowi zakład w Saint-Martin na wyspie Ré (tab. 4).

Drogi, którymi maszerowały konwoje podzielono na 3 kategorie. Najważniejsze znaczenie miała linia główna (*ligne principale*), biegnąca od stolicy

³⁷ *Instruction...*, k. 11, 15.

³⁸ Schwywanie uciekiniera w ciągu pół roku zmniejszało o połowę karę, jaką wyznaczono żołnierzom eskorty, którzy dopuścili się zaniedbań.

³⁹ *Instruction...*, k. 25–27.

departamentu położonego najdalej, do samego zakładu. Po drodze sukcesywnie dołączały do niej linie krzyżujące się (*lignes d'embranchement*), którymi maszerowały konwoje z departamentów położonych na uboczu. Do linii krzyżujących się dochodziły z kolei linie partykularne (*lignes particulieres*), służące kolumnom z pojedynczych departamentów, ominiętych przez linie główne i krzyżujące się⁴⁰.

Pierwszego dnia każdego miesiąca (zob. 1 kolumna w tab. 4) z Moulins (kolumna 2, wiersz 2), położonego w najbardziej oddalonym od celu departamencie Allier (kolumna 2 wiersz 1) oddział uchylających się od poboru rozpoczął swoją podróż. Po pięciodniowym marszu, którego trasa wiodła przez Montmarault, Montluçon oraz Gouzon, konwój docierał do Gueret – stolicy departamentu Creuse (kolumna 2, wiersz 6). Tam następował dzienny odpoczynek (oznaczony w tabeli gwiazdką „*”), a także powiększenie konwoju o kolejnych *réfractaires*, zatrzymanych na terenie departamentu Creuse i oczekujących w Gueret na nadejście kolumny marszowej. Szóstego dnia miesiąca powiększony oddział opuszczał Gueret i na noc zatrzymywał się w Borganeuf. Kolejne postoje urządzano w miejscowościach: Saint-Leonard i Limoges – siedzibie władz departamentu Haut Vienne. Tam kolumna po raz kolejny powiększała swój stan liczebny. Tym razem oprócz dziennej przerwy w marszu, następowała zmiana oficera dowodzącego konwojem (oznaczona w tabeli krzyżykiem „#”). Dziesiątego dnia opuszczano Limoges, by przez Saint-Junien, Chabanais i La Rochefoucauld, czternastego dotrzeć na odpoczynek do Angoulême.

W tym samym czasie kolumna operująca na linii krzyżującej się, skupiająca w swoich szeregach uchylających się od poboru, schwytanych w departamencie Vienne, wyruszała w drogę z Poitiers (zob. kolumna 6, wiersz 12). Po przejściu przez Lusignan i Saint-Maixent, czternastego dnia osiągała Niort – stolicę departamentu Deux-Sèvres. Dzięki temu obydwie konwoje jednocześnie zbierały ludzi z południowych (linia główna) i północnych (linia krzyżująca się) departamentów, przydzielonych do IV *dépôt*.

Piętnastego dnia miesiąca obydwie kolumny wyruszały w dalszą drogę. Trasa oddziału głównego wiodła przez Jarnac i Cognac, by po trzech dniach doprowadzić do Saintes. Oddział pomocniczy maszerował w tym samym czasie przez tereny departamentów Deux-Sèvres i Charente-Inférieure. Obydwie kolumny dochodziły osiemnastego do Saintes. Tam następowało połączenie konwojów, odpoczynek i zmiana oficera dowodzącego⁴¹.

Podczas gdy dwie pierwsze kolumny stopniowo zbliżały się do postoju w Saintes, siedemnastego dnia miesiąca, ze stolicy departamentu Vendée,

⁴⁰ *Instruction...*, k. 14.

⁴¹ Jest to jedyny przypadek, kiedy dłuższy postój nie następował w stolicy departamentu.

wychodziła trzecia kolumna, składająca się z wandejskich *réfractaires*. Po przejściu przez Chatonnay, Luçon i Daligre, dwudziestego pierwszego przybywała do La Rochelle. Tego samego dnia do La Rochelle wchodził oddział główny (konwoje połączone w Saintes). Tam dokonywało się połączenie wszystkich poborowych, przeznaczonych do odbycia szkolenia w zakładzie Saint-Martin. Ostatnim etapem podróży był krótki rejs z portu La Rochelle na wyspę Ré. Konwój docierał do celu 21 dnia każdego miesiąca⁴².

Analizując itineraria przewidziane dla innych zakładów, mamy zwykle do czynienia z większym stopniem komplikacji. Zdarza się, że występuje kilka linii krzyżujących się, zawierających w dodatku linie partykularne. W wypadku ośrodka w Genui dostrzec można natomiast trzy równorzędne trasy główne. Sytuacje takie zdeterminowane były różną liczbą departamentów, przydzielonych do poszczególnych zakładów, a także odmiennymi warunkami geograficznymi.

Pamiętać należy, że z dostarczeniem uchylających się od poboru do zakładu wiązała się biurokratyczna procedura, która nie kończyła się wraz z dotarciem do celu. Jeszcze przed wymarszem do ośrodka, dla każdej grupy *réfractaires* przygotowywano specjalną kontrolę, zawierającą rysopisy, podstawowe dane osobowe, a także informacje dotyczące motywu i miejsca aresztowania. Sporządzano ją w dwóch egzemplarzach. Jeden z nich, w momencie wymarszu konwoju, wysyłano pocztą do rady administracyjnej zakładu (administracja *dépôt* znała dzięki temu liczebność nadchodzących kolumn). Drugi pozostawał u kapitana rekrutacyjnego, by po zakończeniu całej operacji trafić do archiwum prefektury.

Kapitanowie rekrutacyjni z pierwszych departamentów linii głównych przygotowywali ponadto tzw. *Kontrolę Generalną* (*Contrôle Général*). Oprócz rysopisów uchylających się od poboru, wychodzących z pierwszego departamentu, zawierała ona odpowiednią ilość czystych kart, na których sukcesywnie, wraz z osiągnięciem kolejnych stolic, wpisywane były informacje o *réfractaires* dołączających do konwojów. Czuwał nad tym sierżant. To on w każdej siedzibie władz departamentu odwiedzał kapitana rekrutacyjnego i pod jego kierunkiem nanosił odpowiednie wpisy w księdze. Jeżeli ktokolwiek z aresztantów zmarł po drodze lub pozostał w szpitalu, w *Kontroli* musiały znaleźć się stosowne adnotacje. Do sierżanta głównego konwoju trafiały też *Kontroli* prowadzone przez podoficerów kolumn maszerujących po liniach krzyżujących się⁴³. W momencie ich połączenia z linią główną następowało przekazanie ludzi do głównego konwoju, a co za tym idzie także ich ewidencji.

⁴² *Instruction...*, itinerarium dla zakładu w Saint-Martin-de-Ré.

⁴³ Z kolei sierżanci kolumn działających na liniach partykularnych przekazywali wcześniej swoje kontrole sierżantom z konwojów maszerujących po liniach krzyżujących się. W ten sposób w kontrolach znajdowały się rysopisy wszystkich *réfractaires* prowadzonych do zakładu.

Po przybyciu kolumny marszowej do ośrodka szkoleniowego, uzupełniona *Kontrola Generalna* trafiała do rąk komendanta *dépôt*. Dalej następowało porównanie księgi z listami *réfractaires* nadesłanymi przez departamenty w przeddzień wymarszu konwoju i wystawienie potwierdzenia. Księgę ponownie przejmował sierżant, którego czekała teraz droga powrotna do macierzystego departamentu. W czasie podróży podoficer musiał jeszcze sprawdzić, czy pozostawieni w szpitalach powrócili do zdrowia. Jeżeli nie zdołali przeżyć działań dziewiętnastowiecznej służby zdrowia, zobowiązany był do zabrania ich świadectw zgonu. Po powrocie do stolicy pierwszego departamentu, sierżant przekazywał *Kontrolę* kapitanowi rekrutacyjnemu. Ten po ponownym zweryfikowaniu księgi przesyłał ją do dyrekcji przeglądów i konskrypcji. Mniej więcej w tym samym czasie do ministerstwa trafiał raport przygotowany przez komendanta ośrodka szkoleniowego⁴⁴, który zawierał informacje o liczebności konwojów w momencie ich wymarszu z departamentów i stratach marszowych (jeśli nastąpiły)⁴⁵.

Dzięki zastosowaniu tak skomplikowanego systemu, opartemu na rozwiniętej biurokracji, dyrekcja przeglądów i konskrypcji otrzymywała informacje o liczebności konwojowanych *réfractaires* z dwóch w miarę niezależnych źródeł. Ten złożony mechanizm służył przede wszystkim zmniejszeniu szans na niezauważoną ucieczkę poborowych z konwoju. Pozwalał także na prześwietlenie działań administracji wojskowej, której uczciwość często pozostawała wiele do życzenia.

Wobec rosnącego zaangażowania militarnego Francji w wojnie na Półwyspie Iberyjskim, od połowy roku 1808 okres pobytu uchylających się od poboru w zakładach został wyraźnie skrócony. Po odbyciu szkolenia wojskowi z ośrodków w Tulonie i Genui trafiali do Saint-Florent na Korsyce, a stamtąd do Bastii. Tam formowano z nich batalion w sile 600 ludzi, przeznaczony do obrony wyspy. Od momentu znalezienia się w batalionie niedawni *réfractaires* byli traktowani jak żołnierze oddziałów liniowych. Podobnie postępowano w przypadku ludzi skupionych się w ośrodkach nad wybrzeżem Atlantyku i Kanałem La Manche (zakłady w Bajonnie, Bordeaux, Saint-Martin-de-Ré, Nantes i Cherburgu). Oddawano ich do dyspozycji ministerstwa marynarki i przeznaczano do służby

⁴⁴ Zwykle komendantami ośrodków zostawali wyżsi oficerowie znajdujący się w stanie spoczynku. Pełnienie tej odpowiedzialnej funkcji nie było łatwym kawałkiem chleba. Świadczy o tym zachowany raport z 6 października 1813 r., przedstawiający ministrowi prośbę o zwolnienie, złożoną przez dotychczasowego komendanta zakładu dla *réfractaires* w Strasburgu, pułkownika Laniera. Komendant chęć odejścia uzasadniał słabym stanem zdrowia, który pogorszył się na skutek trudów związanych ze sprawowaniem pieczy nad funkcjonowaniem *dépôt*. Prosił o pozwolenie na wyjazd do Metz w celu poprawienia kondycji zdrowotnej i sugerował zastąpienie go inną osobą. Zob. SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, Rapport fait au ministre 6 X 1813*.

⁴⁵ *Instruction...*, k. 17, 20, 22–24.

w regimentach stacjonujących na Martynice, Dominikanie i Gwadelupie⁴⁶. Jedynie w przypadku *dépôt* zlokalizowanego we Flessingue decyzje odłożono na później. Łatwo jednak zauważyć, że ośrodek ten przez swoje położenie na wyspie Walcheren wpisywał się w ideę zabezpieczenia wybrzeża przed brytyjskim desantem⁴⁷.

Na kolejne zmiany w organizacji zakładów dla uchylających się od poboru nie trzeba było czekać zbyt długo. Już 28 października 1808 r. cesarz wydał w Tuileries dekret o zmniejszeniu ich liczby z ośmiu do siedmiu. Zakłady umieszczone w Bajonnie i Bordeaux połączono i od tej pory swoją siedzibę miały w Blaye (zob. mapa 2). *Dépôt* z Flessingue został przeniesiony do Fortu Lillo, położonego w sąsiedztwie Antwerpii, a ośrodek z Nantes od tej pory znajdował się w Port Louis. Dyslokacja innych zakładów pozostała bez zmian. Nie zmieniła się także koncepcja ich wykorzystania. Rozporządzenia dotyczące wcześniej żołnierzy zgromadzonych we Flessingue, Nantes, Bajonnie i Bordeaux odnosiły się do tych, którzy później trafili do Fortu Lillo, Port Louis i Blaye⁴⁸. Wszystkie ośrodki wciąż znajdowały się w pobliżu wybrzeża. Troskę o zabezpieczenie baz morskich szczególnie wyraźnie widać w kontekście zlokalizowania jednego z zakładów w pobliżu Antwerpii – najważniejszego portu belgijskiego, na opanowanie którego Brytyjczycy od dawna mieli ochotę.

Jak się okazało obawy dowództwa francuskiego były uzasadnione. 11 sierpnia 1809 roku na wyspie Walcheren wylądował czterdziestotysięczny brytyjski korpus ekspedycyjny. Jego zadaniem było opanowanie Antwerpii, jednak dzięki szybkiej reakcji sił francusko-holenderskich, bezczynności generalicji angielskiej i malarycznemu klimatowi wyspy Brytyjczycy zmuszeni zostali do ewakuacji (nastąpiła 30 września 1809 r. po poniesieniu przez korpus dotkliwych strat, spowodowanych głównie chorobami).

Pomimo fiaska operacji, od momentu desantu na Walcheren, Francuzi jeszcze większą uwagę skupili na zabezpieczeniu swoich wybrzeży. Znalazło to odzwierciedlenie w kolejnych zmianach organizacyjnych, jakim poddano zakłady dla uchylających się od poboru. Jeszcze w 1810 r. z jednostek *réfractaires* stacjonujących na Korsyce sformowano 1. regiment śródziemnomorski (*1er régiment d'infanterie de la Méditerranée*). Eksperyment najwyraźniej się powiódł, gdyż kilka miesięcy później, 24 stycznia 1811 r. Napoleon wydał w Tuileries dekret, w którym powołał do istnienia kolejne jednostki, złożone z uchylających się od poboru. W sumie zorganizowano dwa pułki piechoty lekkiej i trzy piechoty liniowej. Były to: 1. regiment śródziemnomorski⁴⁹,

⁴⁶ Były to pułki piechoty liniowej: 26., 66. i 82.

⁴⁷ *1er Décret...*, k. 4.

⁴⁸ SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, IIe Décret, au palais des Tuileries, le 28 Octobre 1808*, k. 6.

⁴⁹ Pułk lekki.

2. regiment śródziemnomorski (*2e régiment d'infanterie de la Méditerranée*)⁵⁰, regiment wyspy Walcheren (*Régiment de l'île de Walcheren*)⁵¹, regiment Belle-Île, (*Régiment de Belle-Île*)⁵² oraz regiment wyspy Ré (*Régiment de l'île de Ré*)⁵³.

Pułki miały strukturę pięciobatalionową, przy czym cztery pierwsze pododdziały należały do bojowych, natomiast piąty pełnił rolę ośrodka zapasowego. Bataliony liczyły po ok. 600 ludzi. Zgodnie z życzeniem cesarza w ich składzie zabrakło kompanii wyborczych. Z uwagi na trudny materiał ludzki do pracy nad odpowiednim ukształtowaniem żołnierza skierowano doskonałą kadrę. Podoficerowie pochodzili przede wszystkim z szeregów tyralierów i fizylierów gwardii, a także wyznaczonych regimentów liniowych. Listy oficerów dla każdego z batalionów przedstawiano do zatwierdzenia bezpośrednio cesarzowi⁵⁴.

Szeregowcy trafiali do pułków po przejściu szkolenia w zakładach. Wobec rozszerzenia granic Francji konieczna stała się kolejna korekta ich dyslokacji. 24 stycznia 1811 r. zlikwidowano ośrodki w Cherburgu i Blaye, a *dépôt* z fortu Lillo po raz kolejny przeniesiono do Flessingue. Zakłady w Saint-Martin i Port Louis pozostały, ale podporządkowano im znacznie większy obszar. Oddzielono też część departamentów przypisanych do tej pory do *dépôt* w Genui i utworzono dla nich oddzielny zakład w Livorno.

Włączone do Francji w lutym 1810 r. terytoria Państwa Kościelnego (departamenty Tibre i Trasimene) posiadały własny zakład w Civita Vecchia. Holandię zaanektowaną 24 kwietnia 1810 r. (departamenty: Zuiderzée, Yssel Supérieur, Buches de l'Yssel, Frise, Ems Occidental, Ems Oriental) podporządkowano *dépôt* we Flessingue, natomiast szwajcarski kanton Valais (Wallis), jako departament Simplon włączono do terenów przypisanych zakładowi w Tulonie (zob. mapa 3).

Poszczególne ośrodki szkoleniowe miały od tej pory wspierać konkretne jednostki. *Réfractaires* z zakładu we Flessingue formowali regiment Walcheren⁵⁵, szkoleni w Port Louis zasilali pułk Belle-Île. W przypadku ośrodka w Saint Martin de Ré sprawa jest oczywista. Żołnierzy z zakładów w Tulonie, Genui, Livorno i Civita Vecchia przewożono małymi statkami na Korsykę

⁵⁰ Pułk liniowy.

⁵¹ Pułk liniowy.

⁵² Pułk lekki.

⁵³ Pułk liniowy.

⁵⁴ SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, Extrait des minutes de la secrétairerie d'état, Au Palais des Tuileries, le 24 Janvier 1811*, k. 7–8.

⁵⁵ Uchylający się od poboru schwytani w departamentach położonych na prawym brzegu Skaldy trafiali do Fortu Lillo, a stamtąd statkami do Flessingue. Ci, których złapano na brzegu lewym na statki wsiadali w Breskens.

i kierowano do służby w regimentach śródziemnomorskich. Bataliony 1. regimentu Méditerranée stacjonowały w Ajaccio (tam też znajdował się zakład pułkowy), Bonifacio i Sartène. Dépôt 2. regimentu śródziemnomorskiego umieszczono w Bastii, tam również stacjonowały dwa bataliony liniowe. Kolejne dwa bataliony stanowiły garnizony Calvi i Elby⁵⁶. Pozostałe regimenty sformowane z uchylających się od poboru stacjonowały na wyspach: Walcheren (pułk Walcheren), Belle Ile i Groix (pułk Belle Ile) oraz Ré, Aix, Yeu, i Oléron (pułk Île de Ré)⁵⁷.

Warto zwrócić uwagę, że organizację jednostek, złożonych z uchylających się od poboru, rozpoczęto w okresie, kiedy wojna w Hiszpanii budziła coraz większy sprzeciw francuskiej opinii publicznej, a opór wobec konskrypcji osiągał rekordowe rozmiary. Nigdy wcześniej ani później Cesarstwo nie miało tak poważnych problemów z dezertkami i uchylającymi się od poboru.

Sytuacja zmieniała się wraz z rozpoczęciem przygotowań do wojny z Rosją. Wprawdzie początkowo pułków złożonych z uchylających się od poboru zabrakło w składzie głównych sił, przeznaczonych do ataku na imperium carów, jednak już 1 maja 1812 r. Napoleon polecił ministrowi wojny skierowanie części batalionów *réfractaires* do uzupełnienia jednostek, które miały wziąć udział w wyprawie. Z tego powodu do ośrodków zapasowych nad Renem pomaszerowały bataliony: II i III Belle Ile, III i IV Île de Ré (Moguncja), II Walcheren (Wesel) oraz IV 1. Méditerranée (Strasburg). Bataliony te przekazały swoje kadry oraz część szeregowców do zakładów regimentów liniowych, przez co utraciły wartość bojową⁵⁸.

Taki stan nie utrzymał się długo. 18 maja 1812 r. rozpoczęto organizację rezerwowych dywizji piechoty. Czwartą z nich, oddaną pod rozkazy gen. Piotra Durutte'a, tworzyły pułki sformowane z uchylających się od poboru. W skład jednostki weszło czternaście batalionów⁵⁹. Początkowo załazek dywizji w sile czterech batalionów⁶⁰ stacjonował w Szpandawie (Spandau) i Berlinie. Tam stopniowo miały dołączać odbudowywane pododdziały, które wcześniej zdekompletowano⁶¹.

⁵⁶ *Correspondance de Napoléon Ier publiée par ordre de l'Empereur Napoléon IIIe*, t. 21, Paris 1868, 17455.

⁵⁷ *Ibidem*, 17278.

⁵⁸ *Correspondance...*, t. 23, Paris 1868, 18679.

⁵⁹ 3 z p. Belle Ile, 3 z p. Île de Ré, 3 z p. Walcheren, 2 z 1. p. Méditerranée oraz 3 z 2. p. Méditerranée. Pozostałymi batalionami z tych pułków wsparto organizację innych jednostek.

⁶⁰ Były to: IV Belle Ile, II Île de Ré, IV Walcheren oraz II 1. Méditerranée

⁶¹ W Moguncji reorganizowały się bataliony pułków: 2. Méditerranée (I i II), Belle Ile (II i III) oraz Île de Ré (III i IV). Bataliony regimentu Walcheren odbudowywano w Wesel (II) i Strasburgu (III – miał być sformowany z Hiszpanów). Ponadto pododdziały 2. Méditerranée zbierały się w Strasburgu (IV), natomiast 1. Méditerranée w Weronie (I). Zob. *Correspondance...*, t. 23, 18701.

1 czerwca 1812 r. jednostka Durutte'a weszła w skład XI korpusu rezerwowego Wielkiej Armii pod komendą marszałka Augerau i otrzymała numer 32⁶². Prawdopodobnie wtedy też nastąpiła zmiana nazw regimentów, pochodzących do tej pory od miejsc ich formowania i nadanie im numerów⁶³. W ten sposób uchylający się od poboru tworzyli pułki piechoty liniowej: 131.⁶⁴, 132.⁶⁵ i 133.⁶⁶ oraz regimenty lekkie: 35.⁶⁷ i 36.⁶⁸. W połowie lipca dywizja liczyła już ponad 10 tys. ludzi pod bronią⁶⁹. Pod koniec miesiąca żołnierze Durutte'a przesunięto do Meklemburgii i powierzono im osłonę wybrzeża i portu w Rostock. Marsz sił głównych Wielkiej Armii w głąb Rosji pociągnął za sobą przesunięcie jednostek rezerwowych. 32. dywizja w sierpniu trafiła w okolice Szczecina, by jesienią partiami przenieść się do Warszawy⁷⁰. Stamtąd droga wiodła już front. Dywizję Durutte'a przeznaczono do wsparcia walczącego na prawym skrzydle Wielkiej Armii VII korpusu saskiego generała Reyniera. Swój chrzest bojowy przeszła w połowie listopada, bagnietem odpierając rosyjskie ataki pod Wołkowyskiem. Był to dopiero początek szlaku, który obok mniejszych bitew, jak Kalisz wiódł przez słynne batalie, jak Budziszyn, Grossbeeren czy Lipsk. W starciach tych żołnierze Durutte'a nie przynieśli wstydu swojemu mundurowi, a determinacja okazana w obliczu niebezpieczeństwa przyniosła im miano dywizji straceńców.

Francuskie ośrodki dla uchylających się od poboru stanowiły narzędzie dostarczające armii kolejnych porcji mięsa armatniego w okresie, kiedy każdy rekrut był na wagę złota. Pomimo to spełniały także inną rolę, w pewnym stopniu kształtując ludzkie charaktery. Uchylający się od poboru, schwytani przez żandarmerię czy straż leśną musieli przejść krętą drogę, by z macierzystego departamentu trafić do ośrodka szkoleniowego, a następnie do armii. Dystans ten wydaje się bardzo długi. Prowadzonego pod eskortą aresztanta wiele dzieli bowiem od napoleońskiego żołnierza, który na polu bitwy z powodzeniem staje przeciwko liczniejszemu wojskom koalicyjnym. Pomimo niedoskonałości francuskiej administracji wojskowej, procedury zastosowane wobec uchylających się od poboru, pozwoliły na ukształtowanie przynajmniej części z nich. Z jednej strony wykorzystano tych ludzi w trybach napoleońskiej maszyny wojennej, z drugiej dano im szansę na zapisanie własnego akapitu na kartach kronik.

⁶² *Correspondance...*, t. 24, Paris 1868, 18998, M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. I, Kraków 1937, s. 142.

⁶³ W praktyce jednak jeszcze długo dawnych nazw używano zamiennie z numerami.

⁶⁴ Île de Walcheren.

⁶⁵ Île de Ré.

⁶⁶ 2. Méditerranée.

⁶⁷ Belle Ile.

⁶⁸ 1. Méditerranée.

⁶⁹ M. Kukiel, *Wojna 1812 roku*, t. I, Kraków 1937, s. 148. Kukiel podaje, że w skład dywizji wchodziło nie czternaście, ale piętnaście batalionów.

⁷⁰ *Ibidem*, t. II, s. 10 i 209. W Warszawie do dywizji włączony został regiment z Würzburga.

Tabela 1. Marszruta konwojów kierowanych do ośrodka w Forcie Lillo (dépôt I) wg itinerarium z 28 października 1808 r.

Deux Nèthes								
Escaut								
Lys								
Dyle								
Jemmape								
Nord								
Pas de Calais								
Ourte								
Meuse Inférieure								
Roer								
Rhin et Moselle								
Mont Tonnerre								Mayence
Sambre et Meuse								
Ardennes								
Meuse								
Forêts								
Sarre								
Moselle								
Meurthe								
Vosges							Epinal	Charmes
Bas Rhin					Strasbourg	Saverne	Sarrebourg	Mézières
Haut Rhin ^a	Colmar ^f	Schelestat	Erstein	Strasbourg*				
Dzień miesiąca	1 ^b 1 ^c 1 ^d 1 ^e	2 2 2 2	3 3 3 3	4 4 4 4	5 5 5 5	6 6 6 6	7 7 7 7	8 8 8 8
	1 ^b 1 ^c 1 ^d 1 ^e	2 2 2 2	3 3 3 3	4 4 4 4	5 5 5 5	6 6 6 6	7 7 7 7	8 8 8 8
	1 ^b 1 ^c 1 ^d 1 ^e	2 2 2 2	3 3 3 3	4 4 4 4	5 5 5 5	6 6 6 6	7 7 7 7	8 8 8 8
	1 ^b 1 ^c 1 ^d 1 ^e	2 2 2 2	3 3 3 3	4 4 4 4	5 5 5 5	6 6 6 6	7 7 7 7	8 8 8 8

							Bruges	Ecloo
								Mons
						Lille	Tournay	Ath
			Arras	Douay	Lille*			
							Liège	St. Tron
						Maestricht	Tongres	St. Tron
				Aix-la-Chapelle*	Maestricht			
Cologne	Berghen	Juliers	Aix-la-Chapelle*#					
							Namur	Jodoigne
	Mézières	Rooroi	Mariembourg	Givet	Dinaua	Namur* #		
Mézières*								
Luxembourg	Arlon	Neufchâteau	St. Hubert*	Marche-en-Famène	Cincy	Namur* #		
17	17	17	17	17	17	17	17	17
18	18	18	18	18	18	18	18	18
19	19	19	19	19	19	19	19	19
20	20	20	20	20	20	20	20	20
21	21	21	21	21	21	21	21	21
22	22	22	22	22	22	22	22	22
23	23	23	23	23	23	23	23	23
24	24	24	24	24	24	24	24	24
25	25	25	25	25	25	25	25	25

Tabela 2. Marszruta konwojów kierowanych do ośrodka Cherburgu (dépot II) wg itinerarium z 28 października 1808 r.

Dzień miesiąca	Haute ^a Marne	Aube	Seine et Marne	Seine et Oise	Eure et Loir	Marne	Aisne	Somme	Oisne	Eure	Seine Inférieure	Orne	Calvados	Manche
1 ^b	Chammont ^e													
2	Bar-sur-Aube													
3	Vandœuvre													
4	Troyes*													
5	Troyes													
6	Méry													
7	Nogent-su- Seine													
8	Provins*					Châlons								
9	Provins					Petites-Loges								
10	Nangis					Reims								
11	Chaulnes					Fismes	Laon							
12	Melun* [#]					Soissons	Soissons							
13			Melun			Compiègne	Compiègne	Amiens						
14			Corbeil			Clermont	Clermont	Breteil						
15			Versailles* [#]			Beauvais*	Beauvais*	Beauvais*						
16				Versailles					Beauvais					
17				Montfort	Chartres				Gisors					
18				Mantes	Dreux				Vernon					
19				Evreux* [#]	Evreux* [#]				Evreux* [#]					
20														
21														
22										Evreux	Rouen			
23										Bernay	Bourg-Achard	Alençon		
24										Lisieux	Pont-Audemer	Sécz		
25										Argences	Lisieux	Argentan		
26										Caen*	Argences	Falaise		
27										Caen*	Caen*	Caen*	Caen	
28													Villers	
29													Saint-Lô*	
1 ^b														Saint-Lô
2														Carentan
30														Valognes

^a – Nazwa departamentu, przez który przechodził konwój, ^b – Kolumna dotyczy dat przewidzianych w harmonogramie dla miesiąca o 28 dniach, ^c – Kolumna dotyczy dat przewidzianych w harmonogramie dla miesiąca o 29 dniach, ^d – Kolumna dotyczy dat przewidzianych w harmonogramie dla miesiąca o 30 dniach, ^e – Miasto, z którego rozpoczynano marsz, [#] – Pierwszy dzień kolejnego miesiąca.

Konwoj opierał się na jednej linii głównej (Chaumont–Cherbourg), docierał do celu w dniu wymarszu z Valognes.

Źródło: SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804 – 1814. Instruction sur l'Arrestation des Conscrits réfractaires, et sur leur Conduite dans les Dépôts établis par les Décrets impériaux des 6 juin et 28 octobre 1808.*

Tabela 3. Marszruta konwojów kierowanych do ośrodka w Port Louis (dépôt III) wg itinerarium z 28 października 1808 r.

Dzień miesiąca	Yonne ^a	Loiret	Nièvre	Cher	Loir et Cher	Indre	Indre et Loire	Sarthe	Mayenne	Ile et Vilaine	Maine et Loire	Loire Inférieure	Morbihan	Côtes du Nord	Finistère
1 ^b															
1 ^c	Auxerre ^f														
2	Joigny														
3	Courtenay		Nevres												
4	Montargis*		La Charité												
5	Montargis		Baugy												
6	Bellegarde		Bourges*												
7	Châteauneuf			Bourges		Châteauneuf									
8	Orléans*			Vierzon		Buzancy									
9		Orléans		Romorantin		Châtillon-sur-Indre									
10		Baugency		Brassteux		Loches									
11		Blois*#		Blois*#		Combray									
12					Blois	Tours*									
13					Vendôme		Tours								
14							Château-du-Loir								
15							Ecommoy								
16							Le Mans*								
17								Le Mans							
18								Chassillé							
19								Vaigès							
20								Laval*#							
21									Laval		Angers				
22									Virré		Ingrande				
23									Rennes*		Ancenis				
24										Rennes	Nantes*				
25										Le Gué-Plelan	Nantes				
26										Ploermel	Savenay			Saint-Brieux	

cd. tab. 3.

27	27	27	27											La Roche-Bernard				Moncontour	
28	28	28	28											Vannes*	Elven			Loudéac	Quimper
1 st	29	29	29												Vannes*		Vannes	Napléonville	Rospenden
2	1	30	30														Auray	Baud	Quimperlé
3	2	1	31														Hennebon	Hennebon	Hennebon

^a – Nazwa departamentu, przez który przechodził konwój, ^b – Kolumna dotyczy dat przewidzianych w harmonogramie dla miesiąca o 28 dniach, ^c – Kolumna dotyczy dat przewidzianych w harmonogramie dla miesiąca o 29 dniach, ^d – Kolumna dotyczy dat przewidzianych w harmonogramie dla miesiąca o 30 dniach, ^e – Kolumna dotyczy dat przewidzianych w harmonogramie dla miesiąca o 31 dniach, ^f – Miasto, z którego rozpoczynano marsz, ^g – Pierwszy dzień kolejnego miesiąca.

Konwój docierał do miejsca przeznaczenia w dniu wymarszu z Hennebon.

Źródło: SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814. Instruction sur l'Arrestation des Conscrits réfractaires, et sur leur Conduite dans les Dépôts établis par les Décrets impériaux des 6 juin et 28 octobre 1808.*

Tabela 4. Marszruta konwojów kierowanych do ośrodka w Saint-Martin na wyspie Ré (dépôt IV) wg itinerarium z 28 października 1808 r.

Dzień miesiąca	Allie ^a	Creuse	Haut Vienne	Charente	Vienne	Deux Sèvres	Charente Inférieure	Vendée
1	Moulins ^b							
2	Montmarault							
3	Montluçon							
4	Gouzon							
5	Gueret*							
6		Gueret						
7		Bourganeuf						
8		Saint-Leonard						
9		Limoges*#						
10			Limoges					
11			Saint Junien		Poitiers			
12			Chabanais		Lusignan			
13			La Rochefoucauld		Saint-Maixent			
14			Angoulême*		Niort*			
15				Angoulême		Niort		
16				Jarnac		Beauvoir		
17				Cognac		St. Jean d'Angély		Napoléon
18				Saintes*#		Saintes*		Chantonnay
19							Saintes	Luçon
20							Rochefort	Daligre
21							La Rochelle	La Rochelle

a – nazwa departamentu, przez który maszerował oddział, b – miasto, z którego rozpoczynano marsz.

Źródło: SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, Instruction sur l'Arrestation des Conscrits réfractaires, et sur leur Conduite dans les Dépôts établis par les Décrets impériaux des 6 juin et 28 octobre 1808.*

Tabela 5. Marszruta konwojów kierowanych do ośrodka w Blaye (dépôt V) wg itinerarium z 28 października 1808 r.

Gironde									
Dordogne									
Corrèze									
Cantal									
Puy de Dôme									
Haute Loire						Le Puy	Fix	Brioude	Issoire
Loire							Montbrison	Noiretable	Thiers
Rhône			Lyon	Saint-Symphorien	Saint-Rambert	Montbrison*			
Landes									
Basses Pyrénées									
Hautes Pyrénées									
Lot et Garonne									
Tarn et Garonne									
Tarn									
Gèrs									
Haute-Garonne									
Ariège									Foix
Aude									
Pyrénées-Orientales				Perpignan	Estagel	Caudies	Quillan	Limoux	Carcassonne*
Lot									
Aveyron									
Hérault						Montpellier	Gignac	La Caylar	Milhau
Lozère							Mende	Marvejols	St.-Geniez
Ardeche ^a	Privas ^d	Aubenas	Joyeuse	Villefort	Bleymard	Mende*			
Dzień miesiąca	1 ^c	2	3	4	5	6	7	8	9
	1 ^b	2	3	4	5	6	7	8	9

Kombinator w kamaszach. Francuskie ośrodki dla uchylających się od poboru w latach 1803–1812 41

					Aurillac	LA Roquebrou	Argental	Tulle*
	Clermont	Rochefort	Tauves	Bort*	Bort	Saint-Angel	Egletons	Tulle*#
Clermont*								
Clermont*#								
							Pau	Garlin
					Tarbes	Pau *		
							Montauban	Moissac
			Alby	Gaillac	Bessières	Montauban*		
								Auch
				Toulouse	L'Île-en-Jour dain	Glimont	Auch*	
Pamiers	Saverdun	Miremont	Toulouse*					
Cacassonne	Castelnaudary	Villefranche	Toulouse*#					
							Cahors	Duravel
		Rodez	Rieupeyroux	Villefranche	Limonge	Cahors*		
Viarouge	Rodez*							
Leyszac	Rodez*#							
10	11	12	13	14	15	16	17	18
10	11	12	13	14	15	16	17	18

cd. tab. 5.

									Bordeaux
				Périgueux	Mucidan	Montpont	Libourne	Bordeaux*	
Tulle	Brives	Montignac	Périgueux*						
			Mont-de-Marsan	Roquefort	Captieux	Bazas	Barsac	Bordeaux*	
Aire	Saint-Sever	Mont-de-Marsan*							
		Agen	Aiguil'on	Marmande	La Réole	Langon	Barsac	Bordeaux*	
Valence	Agen*								
Lectoure	Agen*								
Villeneuve-d'Agen	Agen*#								
19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
19	20	21	22	23	24	25	26	27	28

Tabela 6. Marszruta konwojów kierowanych do ośrodka w Forcie Lamalgue (dépôt VI) wg itinerarium z 28 października 1808 r.

Liamone	Uchylający się od poboru, schwytni w departamentach położonych na Korsyce od razu kierowani byli do Bastii.									
Golo										
Var										
Alpes Maritimes										
Basses Alpes										
Hautes Alpes										
Bouches du Rhône										
Gard										
Vaucluse										
Drôme										
Isère										
Mont Blanc										
Léman										
Ain										
Saone et Loire										
Côte d'Or						Dijon	Beaune	Chalons	Tournus	Mâcon*
Jura										Lons-le-Saunier
Doubs					Besançon	Quingey	Salins	Poligny	Lons-le-Saunier*	
Haute Saone ^a	Vesoul ^f	Rioz	Besançon*							
Dzień miesiąca	1 ^b	2	3	4	5	6	7	8	9	
	1 ^c	2	3	4	5	6	7	8	9	
	1 ^d	2	3	4	5	6	7	8	9	
	1 ^e	2	3	4	5	6	7	8	9	

									Grenoble
						Chambéry	La Terrasse	Grenoble*#	
	Genève	Frangy	Rumilly	Aix	Chambéry*				
		Bourg	Lagnieu	Morestel	Pont-de- -Beauvoisin*	Pont-de- -Beauvoisin	Voirons	Grenoble*#	
Mâcon	Bourg*#								
St. Amour	Bourg*#								
10 10 10 10	11 11 11 11	12 12 12 12	13 13 13 13	14 14 14 14	15 15 15 15	16 16 16 16	17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19
11 11 11 11	12 12 12 12	13 13 13 13	14 14 14 14	15 15 15 15	16 16 16 16	17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19	
12 12 12 12	13 13 13 13	14 14 14 14	15 15 15 15	16 16 16 16	17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19		
13 13 13 13	14 14 14 14	15 15 15 15	16 16 16 16	17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19			
14 14 14 14	15 15 15 15	16 16 16 16	17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19				
15 15 15 15	16 16 16 16	17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19					
16 16 16 16	17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19						
17 17 17 17	18 18 18 18	19 19 19 19							
18 18 18 18	19 19 19 19								
19 19 19 19									

cd. tab. 6.

cd. tab. 6.

									Nice	Vence
									Digne	Mezel
					Gap	Ventavon	Sisteron	Digne*		
										Nimes
					Valence	Loriol	Montélimart	Pierrelate	Orange	Avignon*#
Moirans	Côte St. André	Raybon	Romans	Valence*						
20	20	20	20	20						
21	21	21	21	21						
22	22	22	22	22						
23	23	23	23	23						
24	24	24	24	24						
25	25	25	25	25						
26	26	26	26	26						
27	27	27	27	27						
28	28	28	28	28						
1 ^e	29	29	29	29						
2	1	30	30	30						

Tabela 7. Marszruta konwojów kierowanych do ośrodka w Genui (dépôt VII) wg itinerarium z 28 października 1808 r.

Dzień miesiąca	Doire ^a	Sesia	Pò	Marengo	Stura	Montenotte	Taro	Apennins	Gênes	Ombrome	Méditerranée	Arno	Elbe
1	Ivrée ^b								Ośrodek dla uchylających się od poboru znajdował się w stolicy departamentu.				Uchylających się od poboru, ujętych na Elbie wysłano do Livorno, a stamtąd do Genui.
2	Santhia		Turin										
3	Vercell*		Poirino		Coni		Parne						
4		Vercell	Asti		Mondovi		Fornoro						
5		Casal	Felizzano		Céva		Borgotaro						
6		Alexandrie*	Alexandrie*		Calisano		Vareze						
7				Alexandrie	Final		Sestri						
8				Novi	Savone*		Chiavari*						
9				Voltagio		Savone		Chiavari					
10				Boghetta		Voltri		Recco					
<p>Marszruta nie została wytyczona w regulaminie.</p>													

W przypadku zakładu w Genui występowały trzy równorzędne trasy marszrut (linie główne), które spotykały się dopiero u celu.

Konwój docierał do miejsca przeznaczenia 10 dnia każdego miesiąca.

^a – Nazwa departamentu, przez który przechodził konwój, ^b – Miasto, z którego rozpoczynało marsz.

Źródło: SHAD, Xk 36, *Troupes spéciales. Dépôts de conscrits réfractaires 1804–1814, Instruction sur l'Arrestation des Conscrits réfractaires, et sur leur Conduite dans les Dépôts établis par les Décrets impériaux des 6 juin et 28 octobre 1808.*

A WHEELER-DEALER IN MILITARY BOOTS. FRENCH CENTRES
FOR THOSE AVOIDING CONSCRIPTION IN THE YEARS 1803–1812

Summary. The properly conducted conscription was one of the main worries of Napoleonic France, both in the epoch of the Consulate and the Empire. This issue was settled in a number of regulations, the most important of which was the novel law of Jourdan-Delabrel from 19 fructidor of year VI (5 November, 1798). It recognized Frenchmen at the age between 20 and 25 years as obliged to do the military service. Where such an obligation appeared, there must have been those who tried to avoid it. Contrary to deserters, those who avoided conscription (*conscripts réfractaires*) escaped the units before taking the enlistment oath. Those who were captured were subject to different punishments than in the case of deserters. Most frequently, they found their way to the centres where they were submitted to a modified military training. In the course of time, dislocation of the centres for the captured *réfractaires* underwent changes. The situation was similar to the very concept of using those people in military activities. The issues connected with these problems are presented on the basis of files from Archives du Service Historique de la Défense in Vincennes.

Key words: Napoleonic wars, conscription, *réfractaires*